

УДК 347.1

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМІВ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИЗНАННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ НЕПЛАТОСПРОМОЖНОЮ

Інна РИБКА,

здобувач кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

SUMMARY

In the paper we have studied the preconditions for the development of mechanisms of civil-legal regulation of recognition of an individual bankrupt in Ukraine. The composition of the participants of legal bankruptcy of natural persons. The stages of the selection models of legal regulation of bankruptcy of physical persons in Ukraine. Formed guidelines for the development of the legal framework on bankruptcy of physical persons. The promising avenues for further research on the issues under investigation.

Key words: insolvency, individual, bankruptcy, debtors, creditors.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано передумови розвитку механізмів цивільно-правового регулювання визнання фізичної особи неплатоспроможною в Україні. Досліджено склад учасників правовідносин банкрутства фізичних осіб. Визначено етапи вибору моделі правового регулювання банкрутства фізичної особи в Україні. Сформовано основні принципи розробки нормативно-правової бази з питань банкрутства фізичних осіб. Визначено перспективні шляхи подальших розвідок із досліджуваних питань.

Ключові слова: неплатоспроможність, фізична особа, банкрутство, боржник, кредитор.

Постановка проблеми. Розвиток споживчого банківського кредитування є необхідною умовою стабільного функціонування банківської системи та забезпечення економічного зростання країни в сучасних умовах [1, с. 229]. Водночас суб'єкти споживчого кредитування в Україні виявились не готовими до суттєвих трансформацій, а надмірна активізація банків щодо кредитування населення посилила загрози стійкості окремих банків і всієї банківської системи загалом [2, с. 3].

Надто прискорене й недостатньо контрольоване зростання споживчого кредитування загострило проблему незбалансованості товарних і кредитних ринків і сприяло нагромадженню ризиків, серед яких найчастіше виділяють такі:

- кредитні ризики;
- ризики ліквідності;
- ринкові ризики;
- операційні ризики [3, с. 158].

Видача споживчих кредитів широкому колу осіб сприяла підвищенню рівня простроченої та проблемної заборгованості, що стало останнім часом неабиякою загрозою для економічної й соціальної стабільності суспільства.

У цих умовах запровадження інституту банкрутства фізичної особи стало відповіддю багатьох країн на ризики, що супроводжують розвиток споживчого кредитування.

В Україні інститут банкрутства фізичної особи перебуває на етапі формування, відтак існує необхідність наукового аналізу передумов розвитку механізмів цивільно-правового регулювання визнання фізичної особи неплатоспроможною.

Актуальність теми. Правовідносини неспроможності й банкрутства були предметом дослідження вітчизняних учених: Р.Г. Афанасьєва, А.М. Бірюкова, О.М. Борейко, В.В. Джуна, В.А. Малиги, Б.М. Полякова, П.Д. Пригузи, В.В. Радзивілюк, О.О. Степанова, М.І. Тітова та ін.

Однак ступінь дослідженості передумов розвитку механізмів цивільно-правового регулювання визнання фізичної особи неплатоспроможною наразі залишається недостатнім.

Мета статті – проаналізувати передумови розвитку механізмів цивільно-правового регулювання визнання фізичної особи неплатоспроможною в Україні; дослідити склад учасників правовідносин банкрутства фізичних осіб; визначити етапи вибору моделі правового регулювання банкрутства фізичної особи в Україні; сформувати основні принципи розробки нормативно-правової бази з питань банкрутства фізичних осіб.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з положеннями теорії споживання, прагнення постійно зберігати граничну корисність своїх витрат є характерним для основної маси індивідів. Найбільш розповсюдженим способом досягнення цієї мети є забезпечення зростання доходів за рахунок трудової або підприємницької діяльності. Поряд із цим останнім часом значною кількістю споживачів використовується такий спосіб підвищення рівня витрат, як зарахування оплати споживчих витрат на майбутній період, тобто використання кредитних коштів.

У загальному випадку споживчий кредит є системою грошових відносин, пов'язаною з тимчасовим перерозподілом вільних коштів юридичних і фізичних осіб. У країнах із розвинутою ринковою економікою споживчий кредит як зручна й вигідна форма обслуговування населення відіграє велику роль в економіці. Тому він активно регулюється з боку держави як на рівні надання кредиту, так і на рівні його використання, виражається або в заохоченні кредитування кінцевого споживача через процентну ставку, термін кредиту, або в більш жорсткому режимі кредитування. Отже, споживчий кредит надається банком приватним особам для придбання предметів особистого споживання довгострокового користування [4, с. 425].

Водночас зарахування оплати споживчих витрат на майбутній період передбачає ризики несподіваної втрати доходів позичальником, що може мати наслідком відсутність можливості вчасного повернення заборгованості (або неможливість повернення заборгованості взагалі). У такому разі примусове стягнення заборгованості ще більше погіршує фінансовий стан

позичальника та може призвести до безповоротної втрати позичальником платоспроможності.

Економічні кризи останніх років наочно продемонстрували реальність ризиків споживчого кредитування для країн із ринковою економікою. Криза характеризується спадом обсягів виробництва; банкрутством підприємств; зростанням безробіття й зниженням рівня доходів; потрясінням усієї банківської системи [5, с. 228]. У цих умовах відбулося досить різке перетворення значної кількості позичальників споживчих кредитів на неплатоспроможних боржників.

До певного моменту, коли випадки банкрутства фізичних осіб мали поодинокий характер, відновлення платоспроможності таких боржників відбувалося без державного втручання.

На цьому етапі системи державного регулювання почали створюватися в країнах для підтримки тієї частини населення, що вже опинилася в скрутному соціальному становищі з різних причин, у тому числі й унаслідок неплатоспроможності. Це були системи прямого впливу – забезпечення грошової допомоги (по безробіттю, на утримання дітей, інвалідів тощо), надання пільг для споживання соціально важливих послуг, соціального житла тощо, або непрямого впливу, наприклад, сприяння розвитку добродійності [6, с. 15–16].

Однак на певній стадії розвитку ринкової економіки (насамперед безпосередньо після бурхливого сплеску на ринку споживчого кредитування) споживачі отримали доступ до багатьох важливих фінансових інструментів, одним із яких є споживчий кредит.

Споживче кредитування через свою привабливість і доступність досить швидко набуло масового характеру. Використання споживчих кредитів стало невід'ємним елементом сучасного способу життя населення.

Функціонування масштабної сфери споживчого кредитування має наслідком виникнення певної маси неплатоспроможних позичальників кредитів. Для цього є об'єктивні передумови в будь-якій країні:

- по-перше, причини індивідуального характеру – це нерациональна поведінка, хвороба, утрата постійного місця роботи, інвалідність тощо. До цього варто додати відсутність у значної частини населення фінансової грамотності, яка допомогла б зрозуміти потенційні ризики позичання споживчих кредитів і накопичення заборгованості;

- по-друге, дія зовнішніх щодо індивіда факторів, які притаманні ринковій економіці. Поступальний розвиток ринкової економіки забезпечується кризами: банкрутством окремих компаній у процесі конкурентної боротьби на ринку, структурними кризами окремих товарних ринків, національних економік, а на етапі глобалізації – світової економіки. Настання кризи завжди супроводжується спадом виробництва й відчутним зниженням рівня доходів населення. Причому частина населення стає безробітною, унаслідок цього повністю втрачає джерела постійних доходів [6, с. 15].

Серед негативних наслідків неплатоспроможності боржників – фізичних осіб насамперед потрібно назвати такі:

1. Поєднання неплатоспроможності населення з необхідністю повернення кредитів поставили боржників та їхні сім'ї перед загрозою зuboжіння. Окрім відсутності можливості самостійного відновлення боржником власної платоспроможності, указані фактори негативно вплинули на соціальні позиції боржників.

2. У зв'язку зі зростанням частки неповернених кредитів відбулися втрата фінансовими установами частини доходів і зростання витрат на обслуговування проблемних кредитів. Крім того, способи примусового стягнення

заборгованості, що застосовувалися позикодавцями, почасти перевищували межі нормальних ділових відносин, що сприяло загостренню конфлікту між кредиторами та боржниками.

3. Загалом для суспільства зростання кількості несумлінних платників по кредитах стало значним негативним виявом, оскільки активний економічний суб'єкт і сумлінний платник податків у результаті стягнення заборгованості перетворювався на баласт суспільства, який вимагав соціальної допомоги.

Судова практика розгляду справ зі звернення стягнення на майно боржника засвідчила, що чинна система регулювання певним чином уражає і права кредиторів [6, с. 49]:

- відсутня ефективна система запобігання ухиленню боржника від повернення заборгованості;

- законодавство й суспільні традиції (гостра суспільна реакція) обмежують для кредиторів звернення стягнення на майно боржника;

- система регулювання надає необґрунтовану перевагу для частини кредиторів, вимоги інших кредиторів залишаються незадоволеними.

У цих умовах вирішення проблем масової неплатоспроможності позичальників споживчих кредитів потребувало втручання держави. Відповідно на цей виклик стало посилення механізмів регулювання діяльності з надання фінансових послуг населенню з метою запобігання настанню неплатоспроможності боржників і подальший розвиток інституту банкрутства фізичних осіб для мінімізації наслідків їх неплатоспроможності [7, с. 6].

Дослідження соціологічних служб підтверджують, що основну масу позичальників, які з незалежних від них причин стикнулися з відсутністю можливості обслуговування заборгованості за кредитами, становили представники середнього класу [8, с. 24], відтак першочерговим завданням процедури банкрутства фізичної особи стала державна підтримка фінансової реабілітації боржника.

Сучасні науковці розробили класифікацію категорій проблемних позичальників – фізичних осіб [9, с. 234]:

- неощадливі позичальники, що не вміють планувати свій бюджет. Вони взагалі невчасно погашають кредит. До цієї категорії можна також зарахувати із самого початку неспроможних позичальників, фінансове становище яких банки оцінили неправильно ще на етапі надання кредиту;

- позичальники з фінансовими чи іншими труднощами. Не можуть своєчасно погасити черговий платіж за кредитом, оскільки раптово занедужали, втратили місце роботи тощо;

- непорядні позичальники – зазвичай беруть кредит, не збираючись його повертати. Ховаються від фахівців із повернення боргу, змінюють своє місце проживання й телефон, переважно беруть кредити, які не вимагають застави;

- організовані злочинні групи. Одержують великі суми позик одразу в кількох банках (нерідко за підробленими документами), зазвичай заздалегідь готуються, щоб затягти час судового розгляду.

Механізм банкрутства фізичної особи був найбільш актуальним для перших двох категорій позичальників споживчих кредитів і мав надати боржнику можливості «перезавантаження» власного фінансового стану та повернення кредиторам боргів з урахуванням реальної платоспроможності боржника. Гострий конфлікт між кредитором і боржником при цьому був переведений у площину судових процедур, які були чітко врегульовані законом. Відтак згодом процедура банкрутства фізичної особи перетворилася на важливий елемент державної підтримки соціальної та економічної стабільності суспільства.

Формування системи державного регулювання сфери банкрутства фізичних осіб у розвинених країнах здійснювалося за двома основними напрямками [6, с. 15]:

1. Удосконалення чинних систем, що регулювали взаємовідносини між кредиторами й боржниками – фізичними особами:

– система захисту прав споживачів була доповнена заходами щодо захисту споживачів масових фінансових послуг для населення;

– у системі регулювання фінансової діяльності почала створюватися правова база для регулювання нового виду діяльності – надання масових фінансових послуг населенню;

– систему регулювання стягнення заборгованості з фізичних осіб поповнив новий регламент – процедура стягнення заборгованості за неспроможності особи повністю погасити борги перед кредиторами.

2. Створення нової державної системи регулювання процесу фінансової реабілітації боржника – фізичної особи, який опинився в стані неплатоспроможності й не може вийти з нього самостійно.

Загрозу масової неплатоспроможності боржників – фізичних осіб складно назвати новою для України. До основних чинників, якими зумовлені ризики споживчого кредитування в Україні, варто включити такі:

1. Після тривалої кризи 1990-х років країна перейшла у фазу економічного зростання. Разом із цим на тлі позитивних очікувань змінилася споживча поведінка населення: попит на товари та послуги, у тому числі на нове житло, значною мірою почав задовольнятися за рахунок кредитів банків.

2. Після 2000 року розпочалася активна експансія в Україну міжнародних банків, які привнесли досвід споживчого кредитування й забезпечили українські банки дешевими валютними ресурсами.

3. Тривалий час в Україні була відсутня заборона на надання кредитів фізичним особам в іноземній валюті, і це фактично усунуло ресурсні бар'єри для розвитку споживчого кредитування в країні.

4. Діяльність із надання споживчих кредитів з огляду на збільшену прибутковість і ємність ринку привернула увагу не лише банківських установ, а й інших суб'єктів господарювання, які почали активно опановувати новий ринок масових фінансових послуг для населення.

5. Проблема масового неповернення кредитів змусила українські банки разом із колекторськими фірмами й торговцями борговими зобов'язаннями організували безпрецедентно жорсткий тиск на боржників. Права та інтереси боржників агресивно порушувалися.

З урахуванням військових дій на сході нашої країни, анексії Криму й політичної нестабільності на низку характерних для споживчого кредитування загальних ризиків накладаються додаткові сучасні національні проблеми. Зокрема, до перерахованих вище чинників потрібно додати ризики втрати доходів, що наразі є актуальними для значної частини населення; зростання частки населення, що втратила не лише стабільне джерело доходів, а й опинилася на межі виживання (насамперед ідеться про переселенців з окупованих територій); недосконалість функціонування державних механізмів; відсутність умов для ведення відкритої та ефективно-підприємницької діяльності тощо.

Отже, можемо констатувати, що загрози неплатоспроможності боржників за споживчими кредитами в Україні створюють набагато більшу, ніж в інших країнах, небезпеку для економічної й соціальної стабільності суспільства.

Свого часу (зокрема під час глобальної фінансової кризи 2008–2009 років) масова неплатоспроможність позичальників споживчих кредитів в Україні сприяла виникненню додаткових ринкових механізмів, за допомогою яких банківські установи намагалися зменшити негативні

наслідки неплатежів за кредитами. Так була сформована система примусового стягнення заборгованості (колекторські фірми, ринок боргових зобов'язань, примусова реструктуризація боргів, використання третейського суду тощо). Проте способи ринкової самоорганізації за всієї їх жорсткості не забезпечили зниження рівня накопичених проблемних кредитів [6, с. 8]. Тим більше, указані механізми не дали змоги адекватно відповісти на сучасні національні виклики ринку фінансових послуг та економічної стабільності України.

За цих умов доцільно погодитися з наявною в сучасній науці позицією, згідно з якою зростання небезпеки для соціального та економічного розвитку країни засвідчило неспроможність ринкових механізмів і негайну необхідність втручання держави у вирішення проблеми масової неплатоспроможності позичальників споживчих кредитів [6, с. 8].

Ми вважаємо, що основними учасниками правовідносин банкрутства фізичних осіб мають стати такі:

– держава (зокрема законодавча гілка влади, яка має забезпечити законодавче підґрунтя правовідносин у сфері банкрутства фізичних осіб, а також судова гілка влади, що буде задіяна в розгляді справ про банкрутство фізичних осіб);

– громадяни (як особи, котрі опинилися в стані неплатоспроможності, так і ті, інтереси яких так чи інакше зачіпаються в ході банкрутства фізичної особи);

– суб'єкти господарювання (насамперед банки та інші фінансові установи, що є кредиторами фізичної особи-банкрута).

Вибір моделі правового регулювання банкрутства фізичної особи в Україні потрібно здійснювати за такими етапами:

1. Оцінювання ступеня розповсюдження та рівня ризиків реальної практики споживчого кредитування.

2. Вироблення єдиного політичного підходу до способів вирішення проблеми фінансової реабілітації боржників – фізичних осіб.

3. Оцінювання економічних можливостей, тобто обсягу ресурсів, який на цей час Україна спроможна спрямувати на цілі регулювання.

4. Розробка пропозицій щодо правового регулювання з урахуванням специфіки чинної правової та регуляторної системи й менталітету населення (ставлення до дотримання законів, виконання договірних зобов'язань, а також статус неплатоспроможного боржника, фінансова обізнаність і спроможність управляти власними фінансовими ризиками).

В основу розробки нормативно-правової бази з питань банкрутства фізичних осіб мають бути покладені певні принципи, основними з яких, на наше переконання, мають стати такі:

1. Модель банкрутства фізичної особи в Україні доцільно будувати передусім як систему реабілітації боржника. Ця система має забезпечити боржнику процес швидкого й повноцінного відновлення як економічного суб'єкта, у тому числі платника податків.

2. Системою реабілітації має охоплюватися певне обмежене коло боржників. Межі вказаної групи мають бути визначені з урахуванням можливостей бюджету і пропускної спроможності судової системи.

3. У законодавстві мають бути закріплені механізми звільнення від боргів, які сприятимуть максимальному скороченню процедур. Це дасть змогу скоротити тривалість етапу відновлення для боржника та зменшити час очікування повернення боргу для кредиторів скоротиться. З боку держави невелика тривалість процедури банкрутства надасть можливість зменшити адміністративні ви-

трати на супроводження відповідних процесів. В окремих випадках економічно доцільною може бути можливість застосування для окремих категорій боржників режиму повного списання проблемної заборгованості.

4. У ході розробки процедур банкрутства фізичних осіб варто враховувати недостатній рівень адміністративної та судової культури, а також правової й фінансової обізнаності основних суб'єктів банкрутства. Указана ситуація потребує застосування доступного для розуміння пересічних громадян алгоритму розрахунків вигод і втрат. У цьому випадку боржник зможе усвідомлено й добровільно приймати рішення про початок процедури банкрутства. До того ж це допоможе знизити ризики блокування процедури банкрутства з боку кредиторів.

5. Для особи, яка пройшла через процедуру банкрутства, доцільно встановити певні обмеження, а саме:

– у законодавстві доцільно закріпити механізми, які дозволять забезпечити дотримання боржником кредитної та платіжної дисципліни;

– потрібно відмовитися від обмежень економічної активності боржника;

– оприлюднення інформації про вступ боржника в процедуру банкрутства має здійснюватися способом, який дасть змогу запобігти ризикам неплатоспроможності.

6. У законодавстві мають бути чітко визначені кількісні та якісні параметри, такі як рівень неплатоспроможності; умови допуску боржника до процедури банкрутства; термін погашення й розміри списання заборгованості; склад майна та величина доходів, на які не звертається стягнення; умови звернення стягнення на житло; розмір винагороди адміністратора тощо.

7. Для забезпечення ефективної реалізації процедури банкрутства фізичної особи необхідно запровадити інститут адміністраторів банкрутства і створити постійно діючу систему надання боржникам консультаційних і юридичних послуг.

8. Необхідно гармонізувати чинне законодавство з умовами нових нормативно-правових документів із питань банкрутства фізичної особи.

9. Законодавство про банкрутство фізичної особи має бути розроблене так, щоб узгодити процедуру списання частини або всієї заборгованості позичальника кредитів з чинним податковим законодавством і порядком ведення звітності, яка застосовується для банків.

Висновки. Державне втручання у взаємовідносини суб'єктів господарювання здійснюється, як правило, у відповідь на ті чи інші виклики, що виникають у ході роз-

витку національної економіки. Одним із таких викликів на сучасному етапі розвитку економіки України стали ризики, пов'язані з неплатоспроможністю фізичних осіб – користувачів програм споживчого кредитування. У цих умовах державне регулювання відносин у сфері банкрутства фізичних осіб насамперед має бути спрямоване на зниження ризиків соціального та економічного розвитку сфери споживчого кредитування України. При цьому основними учасниками правовідносин банкрутства фізичних осіб мають стати держава, громадяни й суб'єкти господарювання. Вибір моделі правового регулювання банкрутства фізичної особи в Україні має здійснюватися поетапно на основі низки визначених і закріплених у законодавстві принципів.

Список використаної літератури:

1. Труш І.Є. Сучасні методи управління ризиками банківського споживчого кредитування та їх мінімізація / І.Є. Труш // Економічний форум. – 2014. – № 1. – С. 229–235.

2. Охрименко І.Б. Споживчий кредит в Україні: реалії та перспективи розвитку : дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.08 / І.Б. Охрименко. – К., 2015. – 290 с.

3. Лункіна Т.І. Методи управління ризиками споживчого кредитування / Т.І. Лункіна, К.О. Вельховацька // Молодий вчений. – 2015. – № 2. – С. 157–160.

4. Економічна теорія. Політекономія / за ред. В.Д. Базилевича. – К. : Знання-Прес, 2001. – 581 с.

5. Шавкун В.М. Глобальна фінансово-економічна криза та її вплив на економіку України / В.М. Шавкун // Вісник Хмельницького національного університету. – 2011. – № 2. – С. 228–231.

6. Аналіз регуляторного впливу прийняття проекту Закону України «Про банкрутство фізичної особи» / [О. Пасхавер, Л. Верховодова, К. Агеєва та ін.]. – К. : Центр комерційного права, 2012. – 89 с.

7. Науменкова С.В. Системи регулювання ринків фінансових послуг зарубіжних країн : [навчальний посібник] / С.В. Науменкова, В.І. Міщенко. – К. : Центр наукових досліджень НБУ, Університет банківської справи НБУ, 2010. – 170 с.

8. Бондар-Підгурська О.В. Механізм формування середнього класу як основа конкурентоспроможної економіки та сталого інноваційного розвитку України / О.В. Бондар-Підгурська // Економіка та держава. – 2012. – № 7. – С. 22–26.

9. Завидівська О.І. Система управління іпотечними кредитами в умовах нестабільності вітчизняної економіки / О.І. Завидівська // Вісник Запорізького національного університету. – 2011. – № 4. – С. 232–239.